

Interventie

Liefde is... voor meisjes

Erkenning

Erkend door deelcommissie Jeugdgezondheidszorg, preventie en gezondheidsbevordering

Datum: 25 november 2021

Oordeel: Goed onderbouwd

De referentie naar dit document is: Versloot, Mingels (juli 2021).

Databank effectieve jeugdinterventies: beschrijving 'Liefde is... voor meisjes'. Utrecht: Nederlands Jeugdinstituut. Gedownload van www.nji.nl/jeugdinterventies.

Inhoud

Inhoud	3
Samenvatting	4
Doelgroep	4
Doel	4
Aanpak	4
Materiaal	4
Onderbouwing	4
Onderzoek.....	5
1. Uitgebreide beschrijving	6
1.1 Doelgroep	6
1.2 Doel.....	7
1.3 Aanpak	8
2. Uitvoering	16
3. Onderbouwing	21
4. Onderzoek	29
4.1 Onderzoek naar de uitvoering	29
4.2 Onderzoek naar de behaalde effecten	30
5. Samenvatting Werkzame elementen	33
6. Aangehaalde literatuur	34
7. Praktijkvoorbeeld	41

Samenvatting

Liefde is... meisjes is een voorlichtingsprogramma ter ondersteuning van de gezonde seksuele ontwikkeling en het seksueel welzijn van meisjes uit de tweede en derde klas van het reguliere voortgezet onderwijs. Kern van de aanpak is het positief beïnvloeden van kennis, attitude, sociale normen, vaardigheden en vertrouwen in eigen kunnen, zodat meisjes weloverwogen beslissingen kunnen nemen ten aanzien van gezonde, gewenste, gelijkwaardige en prettige relaties en seksualiteit. Gedurende vier lessen worden door twee vrouwelijke hulpverleners op een laagdrempelige manier thema's gerelateerd aan seksualiteit en relaties bespreekbaar gemaakt. Deze professionals zijn tevens in staat problemen in de seksuele ontwikkeling te signaleren en waar nodig te ondersteunen bij verwijzing naar passende vervolghulp.

De thema's seksualiteit, seksueel plezier, seksuele identiteit, wensen en grenzen, en sociale media komen aan bod. Docenten en ouders volgen elk apart een voorlichting ter versterking van hun rol bij de seksuele ontwikkeling van meisjes.

Doelgroep

Meisjes uit de tweede of derde klas op verschillende niveaus van het reguliere voortgezet onderwijs. De leeftijd is gemiddeld tussen de 13 en 16 jaar. De niveaus variëren van vmbo tot vwo (inclusief het Gymnasium).

Doel

De meisjes hebben na de lessen significante vooruitgang geboekt op seksuele kennis, vaardigheden, attitudes, intenties, zelfvertrouwen en zijn bewuster van sociale invloeden om weloverwogen beslissingen te nemen ten aanzien van gezonde, gewenste, gelijkwaardige en prettige relaties en seksualiteit.

Aanpak

Liefde is... voor meisjes bestaat uit 4 voorlichtingslessen door twee vrouwelijke voorlichters van 1,5 uur waarin door reflectie, oefeningen en actieve informatieverwerking verschillende thema's gerelateerd aan relaties en seksualiteit worden besproken. Zij zijn getraind om rekening te houden met het onderwijsniveau, religieuze en culturele achtergrond, en seksuele ervaring en eventuele problemen van leerlingen. Docenten en ouders worden betrokken.

Materiaal

Er zijn verschillende materialen beschikbaar:

- Promotiematerialen: folder, posters, stickers.
- Training 'Seksualiteit en opvoeden': reader.
- Handboek, werkboek, de anticonceptie koffer, filmpjes.
- Overig materiaal behorende bij de uitvoering van de werkvormen.
- Prezi Presentatie voor voorlichting aan de meisjes.
- PowerPointpresentatie voor voorlichting aan docenten en ouders.

Onderbouwing

De doelen voor Liefde is... voor meisjes zijn o.a. gebaseerd op het ASE model en theoretische model van Vanwesenbeeck et al. (1999) waarin de seksuele interactiecompetentie de sleutel is voor het bereiken van seksueel gezond gedrag, ook in interactie met de omgeving. De aan te pakken factoren zijn de beïnvloedbare factoren: kennis, vaardigheden zoals seksuele communicatie, positieve attitudes, sociale normen

en intenties, en het vertrouwen in zichzelf m.b.t. het voldoende competent zijn (eigen-effectiviteit). Bekende algemene en specifieke werkzame methodieken zijn verwerkt in de aanpak, zoals sekse-specifiek werken, cognitief-gedragstherapeutische elementen, actieve informatieverwerking, rollenspellen, reflecteren en het betrekken van zowel meisjes als hun docenten en ouders. De inhoud van de voorlichtingen is gebaseerd op relevante onderzoeksresultaten.

Onderzoek

Uit procesevaluaties in 2016, 2017 en 2020 blijkt dat de beoogde doelgroep wordt bereikt: De meisjes waren zeer tevreden over de lessen (gemiddelde rapportcijfers: resp. 8.5, 8.6 en 8.4) en de voorlichters. Op basis van de evaluaties zijn jaarlijkse aanbevelingen opgesteld die verwerkt zijn in de lessen en de handleiding, zoals het toevoegen van opdrachten over vrouwelijk plezier en seksueel geweld door een (on)bekende.

1. Uitgebreide beschrijving

1.1 Doelgroep

Uiteindelijke doelgroep

De interventie Liefde is...voor meisjes richt zich op meisjes in de leeftijd van 13 tot en met 16 jaar uit de tweede en derde klas van het voortgezet onderwijs. De lessen worden gegeven op alle vmbo niveaus, havo en vwo (incl. gymnasium). De interventie beoogt alle type meisjes met diverse culturen en religieuze achtergronden, met of zonder seksuele ervaring, stadse of provinciale achtergrond voor te lichten.

Intermediaire doelgroep

Docenten en ouders zijn intermediaire doelgroepen. Zij ontvangen een voorlichting voorafgaand aan de lessen Liefde is.... Het betrekken van ouders en docenten zorgt voor begrip rondom het onderwerp en de informatie die de leerlingen gaan krijgen. Ook helpt het hen bewust te worden van gezond seksueel gedrag en het ondersteunen van de meisjes in het vormen van gewenste, gelijkwaardige en prettige relaties en seksualiteit.

Selectie van doelgroepen

Alle meisjes van de tweede of derde klas in het regulier voortgezet onderwijs kunnen deelnemen aan de Liefde is... lessen, ongeacht seksuele voorkeur, seksuele ervaring, culturele of religieuze achtergrond. Door de uitvoerders van de interventie vindt vooraf geen selectie plaats; de school bepaalt aan welke tweede- en derde klassen zij de interventie willen aanbieden.

In de aanpak wordt op basis van de groepsamenstelling wel rekening gehouden met de behoeftes van leerlingen (zie aanpak).

Voorafgaand aan de lessen geeft de zorgcoördinator eventuele bijzonderheden door, zoals onderlinge spanningen in de klas of ongewenste ervaringen van leerlingen. Indien tijdens de les blijkt dat het volgen van de les door een leerling niet lukt, kunnen de voorlichters ervoor kiezen om de leerling één-op-één te spreken en vervolgens door te verwijzen naar de contactpersoon binnen de school.

Contra-indicatie voor school selectie: MBO, speciaal onderwijs en praktijkniveau (apart programma in ontwikkeling).

Contra-indicatie voor jongeren vooraf: geen Nederlands kunnen verstaan.

Contra-indicaties voor jongeren tijdens de les: niet houden aan de veiligheidsafspraken of onverwachtse heftige reactie door triggers.

De voorlichting aan ouders en docenten vindt plaats voorafgaand aan de lessenreeks voor meisjes. De contactpersoon van de school nodigt de ouders uit en al het schoolpersoneel is welkom. De voorlichting is voor de mentoren en coördinatoren van de desbetreffende leerjaren verplicht.

Betrokkenheid doelgroep

De eerste versie (2012) van het lespakket is ontworpen op basis van vragen van meisjes over seksualiteit en relaties, die tijdens de sekse-specifieke hulpverlening van Levvel zijn verzameld. Het lespakket is sindsdien jaarlijks geëvalueerd door de deelnemende meisjes, en op basis daarvan aangepast.

In 2018 is het disseminatieplan voor de oudervoorlichting geëvalueerd (Sinnema, 2018),

op basis waarvan vanaf september 2021 ouders zowel een fysieke voorlichting bij kunnen wonen als online een individuele webinar kunnen volgen. (zie 1.3 Aanpak).

In 2020 is onderzocht in hoeverre het lesprogramma aandacht besteed aan seksueel plezier middels kwalitatieve analyse en vragenlijstonderzoek onder jongeren (Schuurmans, 2020). In de module sociale media wordt naar aanleiding van de conclusies meer aandacht besteed aan de plezierige kanten van online seksueel gedrag en in de module 'ik en seksualiteit' wordt meer aandacht besteed aan vrouwelijk plezier (zie trainershandleiding).

In de periode 2018 - 2020 is het lespakket geëvalueerd middels diepte-interviews met deelnemende meisjes, waarna verschillende aanpassingen vanaf 1 september 2021 zijn doorgevoerd (zie 4.1. Onderzoek).

1.2 Doel

Hoofddoel

Het hoofddoel van 'Liefde is...voor meisjes' is dat de meisjes meer seksuele kennis, vaardigheden, positieve attitudes en intenties, vertrouwen in hun eigen kunnen hebben en bewust zijn van de invloed van sociale normen om weloverwogen beslissingen te nemen ten aanzien van gezonde, gewenste, gelijkwaardige en prettige relaties en seksualiteit.

Subdoelen

De meisjes...

1. ...weten wat **seksueel plezier** inhoudt, hoe zij kunnen bijdragen aan seksueel plezier en beseffen dat beide partijen verantwoordelijk zijn voor seksueel plezier.
2. ...benoemen **diversiteit** in seksuele voorkeur en genderidentiteit, erkennen dat iedereen eigen seksuele wensen, grenzen en ervaringen mag hebben, staan positief tegenover gewenste, gelijkwaardige en vrijwillige relaties en seksualiteit en benoemen welke sociale invloeden hun eigen gevoelens en opvattingen beïnvloeden.
3. ...(h)erkennen hun eigen **seksuele gevoelens, wensen en grenzen**, verwachten dat zij deze kunnen aangeven en bespreken in (online) relationele en seksuele interacties en weten dat hun keuzes van nu invloed hebben op hun latere leven.
4. ...verwachten en hebben de intentie om **wensen en grenzen van de ander** te bevragen, herkennen, respecteren en benoemen aan welke criteria van het Vlaggensysteem¹ zij moeten voldoen om bij te dragen aan de wensen en grenzen van anderen en zichzelf.
5. ...vinden **veilig vrijen** belangrijk, kunnen condoomgebruik bespreken, verwachten in staat te zijn om condooms te kopen, bij zich te dragen, en juist te gebruiken en hebben de intentie om voorbehoedsmiddelen te gebruiken tijdens seksuele interacties en beseffen dat beide partijen verantwoordelijk zijn voor het gebruik.

¹ Gebaseerd op het 'Vlaggensysteem Praten met kinderen en jongeren over seks en seksueel grensoverschrijdend gedrag' (Frans & Franck, 2010).

6. ...vinden het gebruik van **anticonceptiemiddelen** belangrijk naast condoomgebruik, verwachten in staat te zijn een anticonceptiemiddel te kiezen, verkrijgen en consequent/effectief te blijven gebruiken en dit te bespreken met een (huis)arts, ouders en partner.
7. ...kennen het belang van praten over seksualiteit, staan positief tegenover het **communiceren** over seksuele gebeurtenissen en verwachten dat zij hulp zoeken wanneer zij vragen of problemen hebben rondom relaties of seksualiteit o.a. HPV vaccinatie, ongeplande zwangerschap, soa's, seksueel geweld of pijn bij vrijen.
8. ...weten hoe, hebben de intentie en verwachten dat zij in staat zijn om **prettig en veilig** te communiceren via **sociale media**.

Doelen voor de voorlichting aan docenten en ouders.

Ouders en docenten:

- *Beschrijven hoe zij kunnen bijdragen aan de gezonde, gewenste, gelijkwaardige en prettige relaties en seksualiteit van hun kind/leerling, ook in online seksuele interacties.*
- Verwachten dat zij het gesprek over seksualiteit op een goede manier kunnen voeren met jongeren.
- *Verwachten dat zij (slachtofferschap van) seksueel grensoverschrijdend gedrag kunnen signaleren.*
- *Benoemen tenminste twee plekken waar zij terecht kunnen voor advies of professioneel overleg.*

Doelen ketenaanpak

Het lesprogramma Liefde is... is onderdeel van de ketenaanpak van Qpido ter bevordering van gezonde, gewenste, gelijkwaardige en prettige relaties en seksualiteit (zie bijlage 1 'ketenaanpak'). Het doel van de ketenaanpak is sneller doorschakelen in de vorm van consult of passende zorg, als hier behoefte aan is.

1.3 Aanpak

Opzet van de interventie

Liefde is... bestaat uit vier lessen die elk in een blokkur (2 lessen van 45 minuten) worden uitgevoerd, in totaal over 4 weken 360 minuten. De lessen vinden plaats in vier opeenvolgende weken; iedere week één les. De eerste les vullen de meisjes een voormeting in en aan het einde van de vierde les een nameting.

Tijdens de lessen worden door getrainde hulverleners, middels reflectie, oefeningen en actieve informatieverwerking verschillende thema's gerelateerd aan relaties en seksualiteit besproken. Zij zijn getraind om rekening te houden met onderwijsniveau, religieuze en culturele achtergrond, en seksuele ervaring en eventuele problemen van leerlingen.

Deze werkwijze gaat ervan uit dat deze lessen voor de meeste meisjes een belangrijke toevoeging zijn voor hun kennisopbouw, maar voor sommige is het niet voldoende. Voor hen zal extra ondersteuning passend zijn. Door de voorlichters wordt gedurende de lessen geobserveerd hoe meisjes reageren en participeren, waarna aanvullende gesprekken aangeboden kunnen worden (zie trainershandleiding pag. 76 protocol observatie 'seksueel grensoverschrijdend gedrag' in les). Daarnaast kunnen meisjes zelf

aangeven aan de voorlichter, de mentor/zorgcoördinator of via de vragenlijsten dat zij steun nodig hebben. Hoewel Qpido ambulante vervolghulp aan kan bieden, wordt in gesprek met school, meisje en ouders bepaald wat passend is.

Inhoud van de interventie

Er zijn verschillende personen betrokken bij de uitvoering van de interventie. In onderstaand schema komt naar voren wie welke taken uitvoert en wie eindverantwoordelijke is.

Tabel 1. Betrokken personen bij de uitvoering

	Voorlichters meisjes	Liefde is... contactpersoon	School	Gedrags-wetenschapper	Eind-verantwoordelijke
Inplannen van lessen, maken van afspraken en zorgen dat aan randvoorwaarden wordt voldaan.		X	X		Liefde is... contactpersoon
Voorlichting aan ouders en docenten	X			X	Liefde is... contactpersoon
Voorlichting aan meisjes	X				Liefde is... contactpersoon
Intervisie, supervisie en werkbegeleiding	X			X	Gedrags-wetenschapper
Verdiepings-bijeenkomst 2x per jaar	X			X	Gedrags-wetenschapper
(Proces)evaluatie en doorverwijzing	X	X	X	X	Gedrags-wetenschapper

De aanpak van Liefde is...bestaat uit de volgende stappen:

Stap 1: Werving	<ul style="list-style-type: none"> • <u>Binnen Amsterdam:</u> <ul style="list-style-type: none"> - Om het aanbod bekend te maken, neemt Levvel met alle middelbare scholen binnen Amsterdam tenminste één keer per jaar contact op. Scholen kunnen ook zelf contact opnemen voor het aanvragen van de lessen Liefde is... via de website of Ouder-Kind-Team (wijkteam). • <u>Buiten Amsterdam</u> <ul style="list-style-type: none"> - Levvel neemt contact op met gemeenten in Noord-Holland, zodat via hen het aanbod aangeboden kan worden. Scholen kunnen zelf contact opnemen voor het aanvragen van de lessen. Naast de mogelijkheid voor scholen om via de Gezonde School Liefde is... in te kopen, denkt Levvel mee in het aanvragen van vergoedingen via de gemeente. Tot op heden zijn in Purmerend en Almere Liefde is... uitgevoerd. • <u>Werving docenten en ouders*</u> <ul style="list-style-type: none"> - De contactpersoon van de school nodigt het personeel hiervoor uit. De ouders van de leerlingen die de lessen krijgen aangeboden, worden uitgenodigd voor ofwel een fysieke dan wel een online voorlichting Liefde is... voor ouders. Hetzelfde geldt voor de docenten, waarbij de docenten die lesgeven aan de betreffende leerlingen verplicht worden om deel te nemen. De school verzorgt de uitnodigingen en werkt mee aan de voorbereiding van de bijeenkomst. <p>* <i>Betrokkenheid ouders vanaf schooljaar 2021-2022</i> Vanaf schooljaar 2021-2022 start een pilot om de betrokkenheid van ouders te vergroten. Ouders die niet aanwezig konden zijn tijdens een fysieke of online bijeenkomst, krijgen via de school toegangsgegevens om een Webinar te bekijken die aansluit bij de lessen. Het voordeel is dat ouders in hun eigen tijd de voorlichting kunnen bekijken. Dit is niet ter vervanging van de fysieke of online bijeenkomst.</p>
------------------------	--------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------

Stap 2: Afspraken tussen school, Liefde is... contactpersoon en zorg	<p>De contactpersoon van Liefde is... en de school maken een afspraak waar onder andere de volgende onderwerpen besproken worden:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Kennismaking • Inhoud en praktische uitvoering van de lessen <ul style="list-style-type: none"> - Indien het lesrooster bestaat uit lesuren van 60 minuten of anders, kan in overleg met de school gekeken worden naar een passende planning, zolang er in ieder geval minstens 90 minuten per les beschikbaar zijn. - Bij uitzondering en in goed overleg kunnen enkele foto's die de school als aanstootgevend ziet worden vervangen. • Afwezigheid van docent tijdens de les, maar op de hoogte van het verloop van de lessen.² • Zijn er specifieke thema's waar de voorlichters extra aandacht aan kunnen geven en waarom. • Afspraken over contact opnemen met de zorgcoördinator door de voorlichters bij zorgen over een leerling op het gebied van seksualiteit. • Plannen van de voorlichting aan docenten en ouders. • Bespreken van de eisen die worden gesteld aan het behalen van themacertificaat Relaties en Seksualiteit van het vignet gezonde school • Afspraken over contact met jeugdgezondheidszorg (JGZ) zoals wijkteam, jeugdarts en de rol van ouders
Stap 3: Planning Liefde is... meisjes, ouders en docenten	<ul style="list-style-type: none"> • De Liefde is... contactpersoon en de school maken afspraken over de data en het tijdstip van de lessen. De lessen worden in vier achtereenvolgende weken ingepland, en de ouders- en docentenvoorlichting een week voor de lessenreeks. • Contactpersoon benadert de voorlichters en zorgt dat ten minste één van de twee voorlichters alle data aanwezig kan zijn (continuïteit). Ongeveer 4 weken voor de start van de lessen neemt de contactpersoon van Liefde is... wederom contact op met school en stemt de laatste praktische zaken af en bespreekt het protocol kindermishandeling/seksueel geweld.

² In hoofdstuk 3 Onderbouwing wordt toegelicht waarom de docent niet aanwezig is in de klas tijdens de lessen.

Voorlichting ouders en docenten

- Minimaal één week voorafgaand aan de lessen wordt de voorlichting aan docenten en ouders gegeven.
- Voor ouders is de voorlichting zowel fysiek als online beschikbaar in de vorm van een (online) presentatie of een Webinar. Als de Webinar wordt ingezet, wordt via school een persoonlijke schoollink met toegang tot de Webinar verspreid onder ouders. Het is mogelijk voor Levvel om bij te houden hoeveel ouders zijn bereikt, omdat het systeem telt hoe vaak er is gekeken naar de Webinar. Voor de uitvoering van deze voorlichting wordt gebruik gemaakt van een PowerPoint-presentatie (zie bijlage 6). In fysieke vorm wordt deze voorlichting gegeven door een gedragswetenschapper of door ambulante hulpverleners.
- De voorlichting aan docenten wordt fysiek of online gegeven (geen Webinar optie).
- Onderwerpen die aan bod komen zijn:
 - inhoud van de lessen Liefde is...
 - informatie over de gezonde seksuele ontwikkeling en seksueel grensoverschrijdend gedrag. Er wordt geoefend met het inschatten en beoordelen van en reageren op seksueel (grensoverschrijdend) gedrag aan de hand van de criteria, beoordelingsrichtlijnen en casussen van het Vlaggensysteem.
 - handvatten voor het vormgeven aan seksuele opvoeding, zowel thuis als op school, met oog voor verschillende culturele en religieuze aspecten.
 - oefenen met het aangaan van een gesprek met een kind/leerling over aan seksualiteit gerelateerde onderwerpen.
 - waar docenten/ouders terecht kunnen met vragen, of voor het doorverwijzen naar professionele hulpverlening.

Lessen aan de meisjes (Bijlage 2 Schematisch overzicht van de lessen)

- De klas gaat uiteen in een groep jongens en meisjes.
- Gebruik Prezi en werkboekje waar de meisjes opdrachten in kunnen maken (bijlage 4)
- Handleiding voor de voorlichters, waarin de lessen stap voor stap uitgewerkt zijn (bijlage 3).
 - Uit de procesevaluatie is naar voren gekomen dat het niet lukt om alle onderdelen uit te voeren als een les korter duurt dan 90 minuten. De minimaal uit te voeren onderdelen staan dikgedrukt. Hoewel het mogelijk is om een oefening bij tijdgebrek door te schuiven naar de week erna, moeten de kernopdrachten zijn uitgevoerd om de doelen te behalen. De terugblik en afronding kunnen gemakkelijk ingekort of verlengd worden indien nodig.
 - Met het onderwijsniveau van de leerlingen wordt rekening gehouden in de aanpak. Bij het vmbo wordt meer gebruik gemaakt van een praktische aanpak, wat inhoudt dat uitleg meer visueel, actiever en concreter wordt aangeboden. Op het vwo worden leerlingen meer uitgedaagd hun eigen visie te verwoorden en is er vaak, door snellere begripsopvatting, ruimte voor meer actieve kennisoverdracht en opvattingen uitpluizen.
 - De voorlichters zijn erin getraind om alle meisjes – of ze nou wel of niet seksueel actief zijn - aan het woord te laten, te motiveren vragen te stellen en hun mening te geven en de veiligheid in de klas te bewaken.
 - Er is de mogelijkheid vragen anoniem te stellen middels de vragenenvelop voor degene die hun vraag niet hardop durven te stellen.
 - In de uitvoer wordt geprobeerd rekening te houden met culturele en religieuze achtergrond door tenminste één voorlichter met een soortgelijke achtergrond in te roosteren, zoals islamitisch of christelijk.

Les 1 Ik & de liefde	Les 2 Ik & mijn seksualiteit
<i>Lesonderdelen</i>	Lesonderdelen
1.1 Voorstelrondje en introductie 1.2 Vragenlijst vormmeting 1.3 Afspraken maken 1.4 Woordspin seksualiteit + Vragenenvelop 1.5 Kompas 1.6 Genderkoek 1.7 Stellingen LHBT 1.8 Verliefd en relaties 1.9 Terugblik en afronding	2.1 Welkom heten en Vragenenvelop 2.2 Mijn ideale partner 2.3 Seksquiz 2.4 Seksueel plezier: De eerste keer 2.5 De Koffer 2.6 Soa's en Zwangerschap 2.7 Terugblik en afronding

Les 3 Ik & mijn wensen en grenzen	Les 4 Ik & sociale media
----------------------------------------------	-------------------------------------

	<i>Lesonderdelen</i>	<i>Lesonderdelen</i>
	<p>3.1 Welkom</p> <p>3.2 Fijn / niet fijn (Vlaggensysteem)</p> <p>3.2 Straatintimidatie</p> <p>3.3 Seksueel geweld (woordenspin)</p> <p>3.4 Grenzen voelen</p> <p>3.5 Vragenenvelop</p> <p>3.6 Terugblik en afronding</p>	<p>4.1 Welkom heten</p> <p>4.2 Sexting & Grooming</p> <p>4.3 Sociale media gebruik</p> <p>4.4 In het hoofd van een loverboy</p> <p>4.5 Hoe werken Loverboys?</p> <p>4.6 Geef je wensen en grenzen aan!</p> <p>4.7 Nameting</p> <p>4.8 Afronding en afsluiting</p>

Docenten en ouders

De voorlichting aan docenten en ouders wordt mondeling geëvalueerd na afloop van de bijeenkomst. De volgende vragen worden in ieder geval gesteld:

- Wat vonden de school en de ouders van de voorlichting?
- Wat heeft het hen opgeleverd?
- Wat zou volgende keer anders kunnen?
- Zijn er op voorhand vragen rondom de voorlichting die leerlingen gaan krijgen?

Dit wordt aangevuld in het evaluatieverslag (zie volgende alinea).

Leerlingen

De vragenlijst bestaat uit een voor- en nameting die ingevuld worden door de meisjes. De vragen meten het realiseren van de subdoelen over kennis en attitude ten aanzien van seksualiteit, relaties en internet/sociale media. De leerlingen geven op een schaal van 1 (helemaal niet) tot 6 (helemaal wel) en 'ik weet het niet' aan in hoeverre de uitspraken kloppen (zie bijlage 'evaluatieformulier'). De meisjes vullen dit formulier in aan het begin van de eerste les en aan het einde van de vierde les. De ingevulde formulieren worden geanalyseerd en de resultaten worden in een verslag teruggekoppeld aan de school. Dit verslag wordt aangevuld met ervaringen van de voorlichters, ouders en docenten. Het uiteindelijke evaluatieverslag wordt verstuurd naar de school.

Voorlichters

Als duo vullen zij na elke les een logboek in over:

- welke onderdelen zij hebben uitgevoerd
- redenen waarom de uitvoering wel/niet is gelukt
- hoe tevreden ze zijn over de uitvoering

hoeveel meisjes extra ondersteuning willen en koppelen dit actief terug aan de contactpersoon Liefde is... .

Doorverwijzing en borging

Tijdens het afsluitende gesprek tussen de contactpersoon van Liefde is... en de school wordt het evaluatieverslag besproken en gekeken of er meisjes zijn die extra hulp nodig hebben. Waar nodig kan gelijk worden doorverwezen naar passende hulp, zie bijlage 1 'de ketenaanpak'. Ook aanvullende preventieve programma's, zoals de afzonderlijke voorlichting specifiek over Sexting & Grooming (1,5 u), een spreekuur of verdiepende trainingen voor zowel jongeren, ouders als professionals kunnen ingezet worden. Tot slot worden afspraken gemaakt voor verdere samenwerking in het volgende schooljaar.

2. Uitvoering

Materialen

Voor de interventie Liefde is... zijn de volgende materialen nodig:

- Wervingsmaterialen: folder, posters, stickers en website. De wervingsmaterialen geven informatie over de organisatie en het aanbod van Qpido, waaronder Liefde is....
- Informatiebrief voor ouders met informatie over Liefde is...
- Materialen voor de uitvoering:
 - Handleiding Liefde is...voor meisjes met achtergrondinformatie over de thema's
 - Prezi presentatie inclusief inlogcodes voor prezi.com
 - Werkboeken Liefde is... voor meisjes
 - Inlogcodes voor toegang tot het YouTube-kanaal van Qpido
 - Anticonceptievoorlichtingskoffer Rutgers, bestaande uit: condooms, de pil, vrouwencondoom, morning-afterpil, zwangerschapstest, glijmiddel, tampons, maandverband, kunstpenis en clitoris, bijsluiters van anticonceptiemiddelen en tampons, brochure-set 'voorlichting & anticonceptie', brochure-set 'SOA & veilig vrijen' en brochure-set 'Meisjesbesnijdenis'
 - Protocol: in gesprek met een leerling over ongewenste seksuele ervaringen en protocol melding Kindermishandeling
- Materialen voor de evaluatie:
 - Formulieren voor de voor- en de nameting inclusief evaluatievragen.
 - Logboeken voor voorlichters om de wijze van uitvoering te noteren
 - Analyseprogramma voor invoer en verwerking van de evaluatieformulieren.
- Materialen voor docenten en ouders:
 - PowerPointpresentatie (inclusief informatie over het Vlaggensysteem (Frans & Franck, 2010).
 - A4 met 10 tips voor het gezond seksueel opvoeden van je kind.

De voorlichters nemen alle materialen mee. De school verzorgt de leslokalen, internet en een digibord/beamer.

Locatie en type organisatie

Liefde is... voor meisjes kan worden uitgevoerd in iedere tweede- of derde klas van het reguliere voortgezet onderwijs. Bij de uitvoering zijn ruimtes nodig waar de beschikking is over een digibord (of computer met beamer). De ruimte moet geschikt zijn voor minimaal 15 personen. Bij voorkeur is de ruimte afgesloten (bijvoorbeeld met gordijnen of raambekleding), zodat er voldoende privacy is voor de meisjes en er niet door voorbijgangers meegekeken kan worden tijdens de les.

Levvel is op dit moment de enige uitvoerder van de interventie, welke tot nu toe het meest wordt uitgevoerd op verschillende scholen in Noord-Holland (voornamelijk

Amsterdam). Mits er wordt voldaan aan de randvoorwaarden (zie Implementatie) kan elke andere organisatie voor jeugdhulp of jeugdgezondheidszorg de lessen uitvoeren op scholen binnen hun gemeenten. Levvel ontwikkelt hiervoor momenteel een implementatiepakket, welke medio 2023 klaar is (zie implementatie).

Opleiding en competenties van de uitvoerders

Contactpersoon Liefde is...

- Getraind op het gebied van seksualiteit en opvoeden
- Minimaal hbo werk- en denkniveau op het gebied van jeugdhulp
- Organisatorisch en communicatief sterk.
- Heeft kennis van de interventie Liefde is...
- Heeft kennis van de ketenzorg in de gemeente (Jeugdgezondheidszorg, wijkteam, jeugdhulp)

Voorlichter

- Vrouw, leeftijd speelt geen rol.
- Minimaal hbo werk- en denkniveau op het gebied van jeugdhulp.
- Ervaren hulpverleners, in staat problemen in de seksuele ontwikkeling te signaleren en door te verwijzen.
- Affiniteit met onderwijs, sekse-specifieke onderwerpen en de eerder beschreven doelgroep en kunnen fungeren als rolmodel.
- Didactische vaardigheden: Aansluiten bij de wisselende behoeften (schoolniveau, leeftijd, cultuur, ontwikkeling, veiligheid, interesses, etc.) van de verschillende jongeren (en evt. ouders en docenten)
- Zich comfortabel voelen met het bespreken van de thema's en adequaat reageren op (persoonlijke) vragen.

De voorlichters zijn verplicht de training Seksualiteit en Opvoeden (inclusief training Vlaggensysteem), een training ter voorbereiding van het geven van Liefde is... en de vervolgbijeenkomsten te volgen.

Gedragswetenschapper

- Deskundig op het gebied van seksualiteit.
- Kennis hebben van de interventie Liefde is...
- Kennis van de ketenzorg in de gemeente (jeugdgezondheidszorg, wijkteam, jeugdhulp)
- In staat zijn de kwaliteit van het lesprogramma te bewaken.

Kwaliteitsbewaking

Door middel van trainingen voor voorlichters, evaluaties en aanpassingen n.a.v. evaluaties bewaakt de gedragswetenschapper de kwaliteit. De gedragswetenschapper houdt bij welke voorlichters de trainingen en bijeenkomsten hebben gevolgd.

1. Training Seksualiteit en Opvoeden voor alle voorlichters

De inhoud varieert van het bespreekbaar maken van de gezonde seksuele ontwikkeling tot het signaleren en handelen bij seksueel grensoverschrijdend gedrag, o.a. aan de hand van het Vlaggensysteem. De training bestaat uit vier dagdelen en wordt meerdere keren per jaar gegeven.

2. Training Liefde is...voor voorlichters

Iedere voorlichter volgt deze training, voordat zij Liefde is... gaat geven. Door een gedragswetenschapper en een ervaren voorlichter wordt de voorlichter getraind in de gezonde seksuele ontwikkeling, de doelen, het lesprogramma, de werkvormen en houding van de voorlichters.

3. Vervolgbijsessies voor voorlichters

Twee keer per schooljaar een verplichte vervolgbijsessie van elk een dagdeel. Bij de eerste bijsessie wordt een thema, zoals religie, didactiek, seksueel plezier etc. uitgediept. De tweede bijsessie is om de kwaliteit van het lesprogramma en de wijze van voorlichten in stand te houden. De evaluatie wordt gepresenteerd en de wijzigingen in het lespakket met handvatten om dit vorm te geven.

1. Intervisie en supervisie voor voorlichters.

Elke 6 maanden een dagdeel, monitoring programma-integriteit en versterking van de kennis, vaardigheden en basishouding van de voorlichters.

2. Individuele werkbegeleiding op afroep.

In ieder geval ieder schooljaar een individuele afspraak met de voorlichters door de gedragswetenschapper en contactpersoon Liefde is... .

Evaluatie

Eenmaal per jaar worden alle door de meisjes ingevulde evaluaties en alle logboeken van de voorlichters in een procesevaluatie geanalyseerd. Er wordt nagegaan of de beoogde doelgroep wordt bereikt, het programma wordt uitgevoerd zoals bedoeld en hoe de leerlingen en voorlichters het programma beoordelen. Hieruit volgen aanbevelingen voor aanpassingen.

Randvoorwaarden

Organisatorisch

- Organisatie die affiniteit en ervaring heeft met jongerenwerk en die het belang erkent dat jongeren veilig seksueel moeten kunnen opgroeien
- Beschikbaarheid van goed opgeleide en getrainde voorlichters
- Mogelijkheden tot intervisie, supervisie en individuele werkbegeleiding.
- Zorgketen: mogelijkheden om meisjes tijdig te kunnen doorverwijzen naar vormen van laagdrempelige hulpverlening
- Beschikbaarheid van materiaal ten behoeve van de uitvoering van de interventie.
- Ondersteuning bij analyse en rapportage voor de jaarlijkse evaluatie
- Een goed verwerkingssysteem voor de vragenlijsten.
- Voldoende financiering voor het lesgeven en kantoorwerk (zoals werving van scholen, inroosteren van de lessen, materialen aanschaf, trainingen aan voorlichters, dataverwerking en doorontwikkeling van het programma)
- Goede relatie met scholen en gemeenten: continuïteit van de lessen zodat deze jaarlijks terugkeren

Contextueel

- Draagvlak op school – voldoende tijd voor het programma inplannen, afspraken over zorg
- Veiligheid in de klas
- Voldoende ruimtes met toegang tot internet en een digibord

Implementatie

Liefde is... is onderdeel van de ketenaanpak van Qpido, bestaande uit: Liefde is..., Romeo en Julia (zie Databank Effectieve Jeugdinterventies).

Levvel wil graag de aankomende 5 jaar stappen zetten in het landelijk uitrollen van de ketenaanpak. In het implementatiepakket zullen de overdenkingen worden meegenomen die volgen uit de gesprekken met potentiële organisaties (genoemd onder punt 3).

- 1) Het borgen van het eigenaarschap en auteursrecht van de namen en de inhoud van de producten van de ketenaanpak 'Qpido' voor eind 2021.
- 2) Levvel is werkzaam in Noord Holland en Gooi & Vechtstreek en voert daar vooral Romeo en Julia uit. In deze gemeenten wordt Liefde is... wisselend afgenomen. De aankomende 5 jaar willen we de gemeenten overtuigen van het belang van de ketenaanpak en om de keten inclusief Liefde is... uit te voeren in het gebied waar Levvel zelf werkzaam is. Dit is een doorlopend proces wat jaarlijks geëvalueerd wordt en wordt meegenomen in de jaarplannen van Levvel.
- 3) Eind 2022 hebben we tenminste één jeugdhulporganisatie benaderd en gesproken die in een ander gebied werkzaam is om met hen te onderzoeken of zij het product 'Qpido' onder licentie van ons af willen nemen. Hier voor gelden tenminste de volgende voorwaarden. Het hebben van kennis rondom vraagstukken gerelateerd aan seksualiteit is een pre. Uitvoerende organisatie moeten een keten van zorg kunnen organiseren met de bestaande jeugdzorg in de gemeente. Zodat een jongere die Liefde is... heeft gevolgd op een makkelijke manier de juiste vervolghulp kan krijgen indien blijkt dat de Liefde is... les niet voldoende is voor deze jongere. Indien een organisatie de lessen wil uitvoeren kan contact worden opgenomen met Levvel en wordt in samenspraak een plan gemaakt onder welke voorwaarden zij de methode Liefde is... kunnen uitvoeren. De uitvoerende jeugdprofessionals werkend bij deze organisatie worden getraind door Levvel, zodat zij voldoen aan de competenties beschreven in de volgende paragraaf.
- 4) Bij afname van de ketenaanpak deelt de desbetreffende organisatie jaarlijks procesevaluatie met Qpido, zodat de kwaliteitsbewaking gewaarborgd blijft en bespreken zij op basis van de uitkomsten gezamenlijk op welke punten 'Qpido' doorontwikkeld kan worden. De verantwoordelijkheid voor de doorontwikkeling blijft echter bij Qpido.

Kosten

De gemeente Amsterdam heeft Qpido ingekocht, dus Levvel kan de interventie op de Amsterdamse scholen gratis geven. Indien een gemeente Liefde is... niet heeft ingekocht, kost Liefde is... per groep € 1.700,-.

De kosten van de interventie zelf zijn opgebouwd uit personele kosten (implementatie, projectleiding, kwaliteitszorg en uitvoering) en materiële kosten. De materiële kosten worden niet doorberekend aan de school of gemeente.

Hieronder in schema globaal de kosten voor 2021:

Kosten voor de school/gemeente = 1720,-
Uitvoering Lespakket Liefde is... per groep (alle meisjes van de klas): € 1.720,-

Gebaseerd op onderstaande berekening.

4 X 1,5u les +

4 X 1u voorbereiding

= 10 uur.

10 x 2 voorlichters = 20u

Het uurtarief dat wordt gehanteerd is € 86,-.

20 uur x €86 = 1720,-

Het uurtarief is gebaseerd op:

Implementatie en continuering	Projectleiding en kwaliteitszorg	Materiaal
Training Seksualiteit en Opvoeden (4 dagdelen) € 4.000,-	7 uur per week door projectleider voor de werving van scholen, planning en roosters.	Handboek voor de voorlichters € 25,-
Training Liefde is...(één dag) € 1.000,-	1 uur per week door gedragswetenschapper voor werkbegeleiding en supervisie	Materialen zoals werkboekjes, nieuwe condooms, stiften en flapovers voor de uitvoering per groep € 10,-
Vervolgbijeenkomsten, totaal 2 dagdelen per jaar € 2.000,-		Investering in Rode koffer Rutgers WPF € 82,50

3. Onderbouwing

Probleem

Het ondersteunen van jonge adolescente meisjes in het maken van weloverwogen seksuele keuzes vereist zowel een positieve en respectvolle benadering van seksualiteit en seksuele relaties als het mogen en kunnen aangaan van plezierige en veilige seksuele ervaringen (WHO, 2006).

Uit Nederlands onderzoek blijkt dat de meerderheid van de jongeren geen of weinig informatie hebben gekregen over seksueel plezier, seks tegen de wil, seks op tv of online en sexting (De Graaf et al., 2017). Om weloverwogen keuzes te kunnen maken is het nodig dat meisjes deze informatie krijgen, want meisjes die meer kennis hebben, gebruiken vaker consequent anticonceptie, hebben meer seksueel plezier en een positief lichaamsbeeld (De Graaf et al., 2017).

Daarnaast blijkt dat veel meisjes niet goed weten wat hun seksuele gezondheid kan beïnvloeden en vaker seksuele problemen ervaren dan jongens. Desondanks zoekt tweederde geen hulp (De Graaf et al., 2017). Zowel ongezond seksueel gedrag als het meemaken van seksueel grensoverschrijdend gedrag kunnen leiden tot lichamelijke, psychische en/of gedragsmatige problemen (Dettmeijer, 2017; Van Berlo et al., 2018). Van de meisjes heeft 11-14% te maken gehad met seksueel grensoverschrijdend gedrag of seksueel geweld, waarvan 6.7% voor het 16^e jaar (De Graaf et al., 2017). Een deel van de meisjes praat niet over deze nare ervaringen, wat lijkt samen te hangen met het geen hulp krijgen bij de verwerking van deze ervaringen. Op korte termijn kunnen lichamelijke gevolgen als ongeplande zwangerschap, seksueel overdraagbare aandoeningen en op lange termijn onvruchtbaarheid bij onbehandelde soa's optreden. Daarnaast kunnen meisjes psychisch beschadigd raken van seksueel grensoverschrijdend gedrag. Ook is de kans op herhaald slachtofferschap na het meemaken van grensoverschrijdend gedrag groter en zijn zij kwetsbaarder om slachtoffer te worden van een loverboy (De Graaf et al., 2017).

Een ander probleem is dat zowel ouders als docenten op school het lastig vinden om aan seksualiteit gerelateerde thema's met meisjes te bespreken (De Graaf & Wijzen, 2017; Timmerman, 2009; Zwiép, 2008). Goede communicatie tussen ouders en meisjes is echter een beschermende factor voor seksueel risicogedrag en is bevorderend voor seksuele communicatievaardigheden (Widman et al., 2016, Santa Maria et al., 2015, Aspy et al., 2007).

Oorzaken

Het gebrek aan goede voorlichting over seksueel grensoverschrijdend gedrag, eigen wensen en grenzen en seksueel plezier lijkt voornamelijk te komen door de *taboe* die er heerst *op het bespreken van seksualiteit* (Querido, 2014). Ook benoemen professionals en ouders een tekort aan kennis, vaardigheden en zelfvertrouwen als redenen om deze onderwerpen niet te bespreken (Beyers, 2011; Heemelaar, 2018; Krahé et al., 2000; Querido, 2014).

Echter, het vertonen van seksueel grensoverschrijdend gedrag kan tal van redenen hebben. Zo vatten Tharp et. al. (2013) in hun review 191 onderzoeken samen en vonden

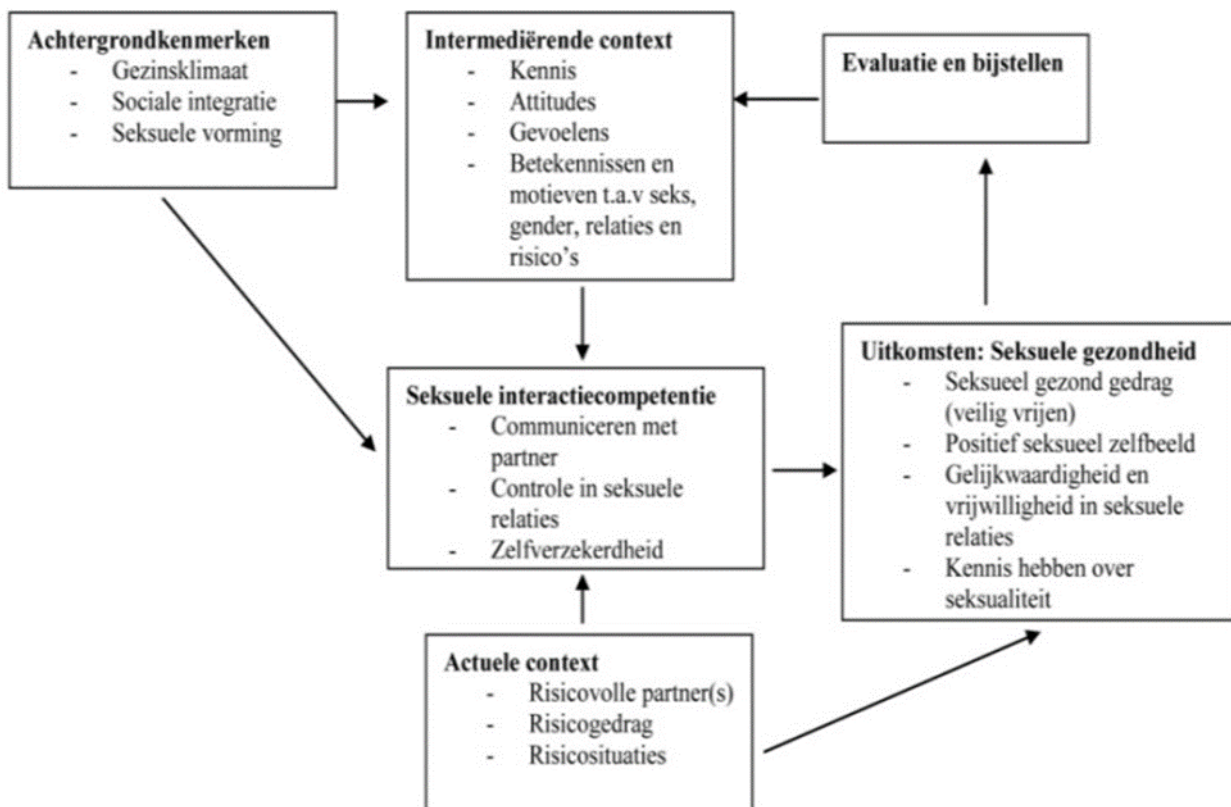
zij 35 significante verbanden met het vertonen van seksueel geweld³. Enkele voorbeelden van deze factoren zijn traditionele rolopvattingen, seksuele oriëntatie (*achtergrondkenmerk*), doen aan victim-blaming (*intermediërende context*), verkeerd interpreteren van signalen (*seksuele interactiecompetentie*), het op jonge leeftijd hebben van seks (*actuele context*) en het zelf meemaken van seksueel misbruik en eerder daderschap (waarna men kan *evalueren en kennis, attitude, gevoelens en betekenissen t.a.v. seksualiteit kan bijstellen*).

Ook een *gezinsklimaat* waarin niet over seks wordt gepraat en niet wordt aangeleerd welk seksueel gedrag aanvaardbaar is, kan van negatieve invloed zijn op de seksuele vorming (Frans et al., 2011). LHB'ers, transgenders en non-binaire die een positieve reactie van hun ouders en de rest van de omgeving krijgen, hebben minder vaak zelfmoordgedachten en -pogingen (Gilissen et al., 2017). Het opgroeien met *traditionele sekserolopvattingen en repressieve seksuele moraal* hangen samen met slachtofferschap van seksueel geweld (Van Berlo et al., 2018; Vanwesenbeeck, 2011).

Een theoretisch model dat inzicht geeft in mogelijke voorspellende factoren voor het al dan niet hebben van gezonde, gewenste, gelijkwaardige en prettige relaties en seksualiteit, is het seksuele-interactiecompetentie model van Vanwesenbeeck et al. (1999) (zie figuur 1). Centraal in het model staat de seksuele interactiecompetentie.. Seksuele interactiecompetentie wordt gezien als de sleutel tot het vertonen van gezond seksueel gedrag en het kunnen communiceren met de partner, controle in seksuele relaties en zich seksueel zeker voelen (Vanwesenbeeck e.a., 1999). Uit Nederlands onderzoek blijkt dat ambigue communicatie over seks één van de belangrijkste factoren is voor het meemaken van seksueel grensoverschrijdend gedrag (Kuyper et al., 2009).

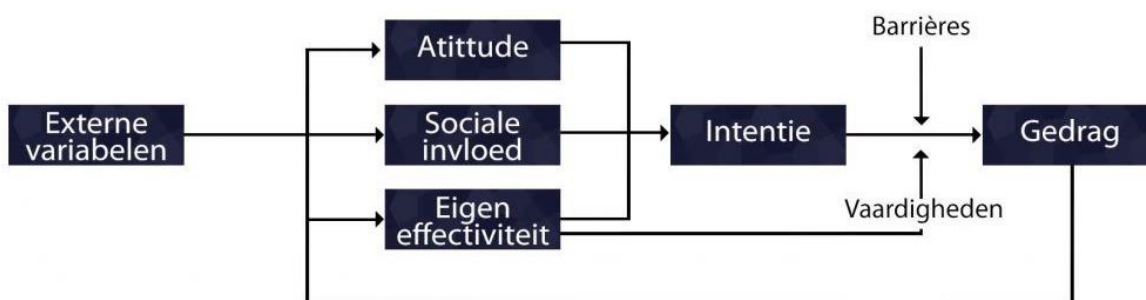
De *intermediërende context*, zoals gebrek aan seksuele kennis hangt samen met een minder goed ontwikkelde seksuele-interactiecompetentie (De Graaf et al., 2017). Kennis, bijvoorbeeld over hoe je veilig kunt vrijen, rekening kunt houden met de ander, dat seks fijn hoort te zijn, is een voorwaarde voor het maken van verstandige keuzes (Bogaard et al., 2004; Frans & Michielsen, 2018; Kaagsten, 2017). Ook blijken positieve opvattingen en gevoelens over seksualiteit de kans op seksueel gezond en plezierig gedrag te vergroten (Frans & Michielsen, 2018; Kirby & Lepore, 2007).

³ Met seksueel geweld worden hier seksuele activiteiten bedoeld waarbij iemand geen toestemming gaf of de seksuele activiteit niet vrijwillig was.



Figuur 1. *Seksuele-interactiecompetentie (SIC) model* (Vanwesenbeeck et al., 1999)

Het ASE-model gaat er vanuit dat de intentie voor het vertonen van bepaald gedrag en het vertrouwen in het eigen kunnen, leiden tot het daadwerkelijk doen (zie Figuur 2, De Vries et al., 1988). Het model is gebaseerd op de Theory of Planned Behavior (Ajzen, 1985) en de Social Learning Theory (Bandura, 1986). Bij jongeren wordt het seksuele gedrag daarnaast ook voorspeld door de overtuiging dat 'de meeste vrienden al seks hebben gehad'. Opvattingen over 'wat hoort', inschattingen van het gedrag van belangrijke anderen en de directe sociale druk (sociale invloed) bepaalt mede het gedrag (Mevisen et al., 2018).



Figuur 2. *Het ASE-model* (De Vries et al., 1988)

Aan te pakken factoren

De factoren waar de interventie zich op richt zijn kennis, vaardigheden, attitude en intenties, sociale invloeden, gevoelens en de eigen-effectiviteit. In het model van Vanwesenbeeck et al. (1999) betreft dit voornamelijk de intermediërende context en de

seksuele interactiecompetentie. Bovendien hangt de beïnvloedbaarheid van deze factoren samen met de leeftijdsfase, het aantal contactmomenten, de vorm van de interventie (groepsgericht) en schoolse omgeving (Bartholomew et al., 2011; Dettmeijer-Vermeulen, 2017; Naezer et al., 2017). Situatie gebonden factoren (SIC-model) en sociale invloed (ASE-model) kunnen een rol spelen bij het vertonen van risicogedrag, het terechtkomen in risicosituaties en het hebben van een risicovolle partner (Van Berlo et al., 2018). Deze vinden echter veelal plaats buiten het klaslokaal. Dit maakt dat de interventie alleen indirect positief kan bijdragen aan partnerkeuze, verminderen van negatieve sociale invloed en risicogedrag en het vermijden van of verstandig omgaan met risicosituaties door de onderliggende factoren aan te pakken:

1. Meer *kennis* bijbrengen over gezonde, gewenste, gelijkwaardige en prettige relaties en seksualiteit om weloverwogen beslissingen te nemen.
2. Meer *positieve attitudes* overbrengen t.o.v. gezonde, gewenste, gelijkwaardige en prettige relaties en seksualiteit om weloverwogen beslissingen te nemen.
3. Positieve *intenties* uitdagen om weloverwogen beslissingen te nemen m.b.t. gezonde, gewenste, gelijkwaardige en prettige relaties en seksualiteit.
4. Meer *vaardigheden* aanleren om weloverwogen beslissingen te nemen t.a.v. gezonde, gewenste, gelijkwaardige en prettige relaties en seksualiteit.
5. Meer *zelfvertrouwen* geven en inzicht bieden in eigen kunnen (*eigen-effectiviteit*) zodat zij weloverwogen beslissingen verwachten te nemen t.a.v. gezonde, gewenste, gelijkwaardige en prettige relaties en seksualiteit.
6. Meer positieve *gevoelens* ervaren om weloverwogen beslissingen te nemen t.a.v. gezonde, gewenste, gelijkwaardige en prettige relaties en seksualiteit.
7. Bewuster van *sociale invloeden* om weloverwogen beslissingen te nemen t.a.v. gezonde, gewenste, gelijkwaardige en prettige relaties en seksualiteit.

In beperkte mate richt dit lespakket zich op *achtergrondkenmerken*, namelijk door ouders en docenten te betrekken.

Verantwoording

We geven hieronder aan welke onderwerpen worden besproken en waarom.

Lesonderwerpen	Les 1 Ik & de liefde
Seksueel zelfbeeld	Om positieve eigen normen en waarden te ontwikkelen zijn zelfvertrouwen en een positief (seksueel) zelfbeeld een voorwaarde (Frans & Michielsen, 2018; Vanwesenbeeck, 2011). Jongeren met een minder sterk ontwikkeld seksueel zelfbeeld minder goed voorbereid op seksuele contacten (de Wit et al., 2006).
Genderrollen	In de adolescentie vindt de ontwikkeling plaats van genderidentiteit en genderrol (Nijhof & Engels, 2015). Meisjes ondervinden de grootste nadelen van het hanteren van stereotype gender opvattingen en het dubbele seksuele moraal. Het blijkt dat zij meer schuld en schaamte ervaren over seksualiteit en onzekerder zijn over hun eigen lichaam (Vanwesenbeeck, 2011).
Seksuele diversiteit	Een homo-negatieve houding kan leiden tot homo-negatief gedrag (Kuyper, 2015; Kuyper & Bakker, 2006). Veel LHBT-jongeren geven aan een negatieve ervaring te hebben gehad vanwege hun seksuele voorkeur.

Lesonderwerpen	Les 2 Ik & Seksualiteit
Plezierig en Veilig Vrijen	Zowel kennis als positieve attitudes ten aanzien van anticonceptie zijn van invloed op de seksuele interactiecompetentie. Meisjes die onvoldoende kennis hebben over anticonceptie en zich hier niet bewust van zijn, lopen het grootste risico op een ongeplande zwangerschap (Bruckner, 2004; van Berlo e.a., 2005). Jongeren blijken vaker anticonceptie te gebruiken wanneer zij er positiever over denken en meer nadelen en minder voordelen aan zwangerschap en jong moederschap toeschrijven (Kirby & Lepore, 2007). Daarnaast leidt het stimuleren van eigen-effectiviteit en vaardigheden om anticonceptie te gebruiken tot seksueel gezond gedrag (Van Lunsen & Wijsen, 2009).
Seksueel plezier (Van Clief & Anemaat, 2019)	Seksueel plezier is een belangrijke motivator voor seksueel gedrag bij jongeren (Gruskin, et al., 2019) en daarmee een belangrijke bron voor positieve seksuele ontwikkeling (Van Lunsen & Laan, 2017). Kennis en praten over seksueel plezier moet daarom onderdeel vormen van seksuele voorlichting (Van Clief & Anemaat, 2019). Aandacht voor seksueel plezier leidt tot meer condoom gebruik en ander veilig seksueel gedrag (Ford et al., 2019; Hanbury & Eastham, 2016; Hirst, 2013; Koepsel, 2016). Ook leidt de aandacht voor seksueel plezier tot een beter zelfbeeld en meer zelfvertrouwen bij jongeren waardoor ze opener kunnen praten over hun behoeften en verlangens (Ford et al., 2019; Hirst, 2013; Van Lunsen & Laan, 2017).

Lesonderwerpen	Les 3 Ik & mijn wensen en grenzen
Wensen en grenzen	Omdat seksueel geweld tegen kinderen vaak gepleegd wordt door leeftijdsgenoten (45%) en deze niet altijd doorhebben dat zij over hun eigen grenzen of die van de ander heengaan, is het belangrijk dat kinderen hun eigen wensen en grenzen en die van de ander leren kennen. Daarvoor wordt het Vlaggensysteem gebruikt. Wanneer jongeren positiever staan t.o.v. het uiten van hun eigen wensen en grenzen, zijn zij minder gevoelig voor groepsdruk (De Jong & Van Gemert, 2010) en lopen ze minder risico op het meemaken of vertonen van seksueel grensoverschrijdend gedrag (Maris et al., 2014).
Communicatie Vaardigheden	Het beschikken over voldoende vaardigheden om wensen en grenzen te uiten en voldoende assertiviteit zijn beschermende factoren voor gezonde seksuele ontwikkeling (Frans & Michielsen, 2018; De Graaf et al., 2020).
Seksueel geweld	Het meeste seksuele geweld wordt gepleegd door bekenden, vaak in een afhankelijkheidsrelatie. Plegers van seksueel misbruik maken vaak gebruik van hun machtspositie (Rutten et al., 2012). Een gebrek aan kennis over seks en seksueel misbruik is tevens een risicofactor (Letourneau et al., 2017).
Steun zoeken	Hulpzoekgedrag kent verschillende fasen en wordt beïnvloed door diverse factoren. Cauce en collega's (2002) geven aan dat men allereerst een probleem moet identificeren als probleem. Kennis over gezonde en ongezonde seksualiteit speelt hierbij een rol. Vervolgens zijn overtuigingen over de oorzaak en oplossingen van invloed. Daarbij spelen schuldgevoelens, schaamte en angst voor de gevolgen een rol (Priebe & Svedin, 2008; Ungar et al., 2009).

Lesonderwerpen	Les 4 Ik & sociale media
Sociale media	Jonge meisjes vormen een kwetsbare groep op het internet (Doornwaard et al., 2015) en hebben daar relatief vaak ongewenste ervaringen. Ze beschikken vaak niet over de vaardigheden om adequaat te reageren, ook wel mediawijsheid genoemd (Frans & Michielsen, 2018).
(Shame-)Sexting en Grooming	Jongeren zijn vaak niet op de hoogte van de risico's van internet en sociale media of kunnen deze niet overzien (de Graaf et al., 2007). Dit kan leiden tot chantage (O'Keeffe & Clarke-Pearson, 2011).
Loverboys	Eén van de heftigste vormen van ongelijkwaardige relaties is het verstrikt raken in afhankelijkheids- en ongelijke relaties (Terpstra & Dijke, 2015). De lessen bevatten kennis over de werkwijze van loverboys, lovergirs en de manieren van seksuele uitbuiting (Verwijs et al., 2011).

Werkvormen tijdens de lessen

Met diverse werkvormen wordt aangesloten op verschillende leerstijlen van meisjes (visuele, talige, fysieke en metacognitieve leerstijlen) ten behoeve van responsief handelen (Van den Berg, 2010; Van der Laan & Blom, 2006). Door *sociale interactie* tussen de meisjes en de voorlichters naar aanleiding van film, discussie en prikkelende

vragen, actieve fysieke participatie/oefenen van fysieke vaardigheden, *directe ervaringen* door spel en rollenspellen en ten slotte *reflectie* op bijvoorbeeld criteria voor een geschikte partner, wordt een leerproces in gang gezet (Vygotsky, 2011). De meisjes worden zo aangezet tot nadenken en bewustwording van eigen gedachtes en gevoelens, en oefenen vaardigheden die bij seksualiteit, liefde en relaties een rol spelen. In bijlage 2 is een schematische weergave van de aanpak tijdens de lessen.

Algemene elementen van de werkwijze

Werkwijze	
<i>Aansluiten bij seksuele ervaring, culturele achtergrond en onderwijsniveau</i>	Er wordt rekening gehouden met verschillen in de manier van leren, interesses, seksuele ervaringen en culturele achtergronden door meisjes die al meer weten verdiepende informatie te geven.
<i>Sekse-specifiek werken</i>	Meisjes blijken zich meer op hun gemak te voelen en zich kwetsbaarder op te stellen als ze in het gezelschap van iemand van dezelfde sekse aan hun problemen kunnen werken (Schouten et al., 2012).
<i>Veiligheid</i>	Het is van belang om in de klas voldoende veiligheid en vertrouwen te creëren om met meisjes seksualiteit gerelateerde thema's te bespreken en aan hun persoonlijke ontwikkeling te werken (De Neef & Van Dijk, 2010; de Boer & Metz, 2015).
<i>Groepsstructuur</i>	Liefde is... wordt aan een groep meisjes gegeven. Door deze groepsstructuur leren meisjes essentiële vaardigheden om eigen doelen te verwezenlijken, zoals het woord nemen, eigen standpunten innemen, argumenteren, emoties verwoorden, elkaar stimuleren, en opbouwende kritiek geven. Er ontstaat een platform voor peer-learning (Sun et al., 2018; Naezer et al., 2017). Deze vorm van voorlichting blijkt effectiever te zijn om normen en houdingen te veranderen bij meisjes dan het inzetten van docenten (Mellanby et al., 2001).
<i>Externe en specifiek opgeleide voorlichters</i>	Liefde is... maakt in tegenstelling tot de meeste voorlichtingsprogramma's op school, gebruik van externe voorlichters in plaats van docenten. Docenten in het voortgezet onderwijs hebben moeite met het bespreken van aan seksualiteit gerelateerde thema's (Van de Bongardt e.a., 2009). De voorlichters praten gemakkelijk en in concrete termen over seksualiteit en beschikken over eigenschappen om contact te maken met meisjes, zoals goed kunnen luisteren, toegankelijk zijn, flexibel zijn, een open en positieve houding hebben ten opzichte van seksualiteit van jongeren en seksuele diversiteit (Allen, 2001; Kirby, 2002; Van Bokhoven-Rombouts, 2019). Bovendien zetten de voorlichters hun persoonlijke ervaringen in, waardoor meisjes eerder geneigd zijn om persoonlijke vragen of problemen op het gebied van seks en relaties te stellen (Van de Bongardt e.a., 2009).

Voorlichting aan docenten en ouders is gericht op:

<u>Factor</u>	
Kennis vergroten over overlegmogelijkheid en doorverwijzing	Scholen die bekend zijn met Levvel melden vaker jongeren aan voor ambulante hulptrajecten. Aangezien seksuele grensoverschrijding op elke school zal voorkomen, gaan we ervan uit dat bekendheid met ketenaanpak 'Qpido' zorgt voor snellere en juiste doorverwijzing.
Kennis vergroten over gezonde seksuele ontwikkeling	Ouders en andere volwassenen kunnen in positieve of negatieve zin een belangrijke invloed hebben op de seksuele ontwikkeling van een kind (De Graaf e.a., 2014; Frans & Franck, 2014). Wanneer zij beter op de hoogte zijn van de gezonde seksuele ontwikkeling, weten zij ook beter wat ongezond is en kunnen ze vanaf dan leren adequaat te reageren op (on)gepast seksueel gedrag.
Positieve attitude en vaardigheden voor het bespreekbaar maken van seksualiteit/ seksuele gevoelens, grenzen en wensen en vaardigheden in het signaleren van en reageren op ongezonde seksuele ontwikkeling	Volgens het sociale interactiemodel (Vanwesenbeeck et al., 1999) draagt een goede seksuele vorming bij aan de seksuele gezondheid. Daarom wordt aan de hand van het Vlaggensysteem uitgelegd hoe ouders en docenten in gesprek kunnen over seksueel gedrag (Van Hevele et al., 2013).

4. Onderzoek

4.1 Onderzoek naar de uitvoering

Er zijn vier procesevaluaties verricht in de periode 2015 - 2020:

A1. Procesevaluatie Liefde is... voor meisjes. Konijn en de Vos (2015).

Amsterdam: Qpido/Spirit. (interne publicatie).

B1 Onderzoek met voor- en nameting bij 465 meisjes (47% respons). Online vragenlijst ingevuld door onder 24 voorlichters en aanvullende interviews met 4 voorlichters.

C1.

- De beoogde doelgroep wordt bereikt. Tweederde van de meisjes (64%) die de voorlichtingslessen hebben gevolgd, zit op het vmbo en ruim een kwart op het havo of vwo, conform de verdeling van de scholen in Amsterdam.
- Uit de metingen blijkt dat de kennis over en attitude ten aanzien van seksualiteit bij de meisjes significant toeneemt (Cohen's $d = .23$; $p < 0.001$). Ook zijn de meisjes zich na de lessen meer bewust van de gevaren van internet en sociale media (Cohen's $d = .30$), en weten ze beter bij wie ze terecht kunnen voor welke vragen (Cohen's $d = .22$).

A1. Versloot, M. (2016). Procesevaluatie 'Liefde is...' voor meisjes 2015 -2016.

Amsterdam, Spirit/Qpido (interne publicatie).

B1. Deze richtte zich op meisjes ($n = 660$) van 24 scholen in de periode november 2015 - juni 2016. Naast begin- en eindmetingen, waren interviews met enkele leerlingen en voorlichters de basis voor aanbevelingen.

A2. Versloot, M. (2017). Procesevaluatie 'Liefde is...' voor meisjes 2017.

Amsterdam, Spirit/Qpido (interne publicatie).

B2. Deze richtte zich op begin- en eindmetingen bij meisjes ($n = 733$) van 15 scholen die tussen januari en december 2017 de lessen ontvingen.

A3. Eising, M. & Versloot, M. (2020). Procesevaluatie 'Liefde is...' voor meisjes 2018-2019. Amsterdam, Levvel/Qpido (interne publicatie).

B3. Deze richtte zich op begin- en eindmetingen bij meisjes ($n = 196$) van een deel van de scholen die in 2018-2019⁴ de lessen ontvingen, implementatie van het lesprogramma en de evaluatie van de voorlichters.

De drie evaluaties geven aan dat de beoogde doelgroep wordt bereikt: meisjes in klas 2 en 3 (13 tot 16 jaar) van alle typen middelbaar onderwijs in Amsterdam.

Uit alle drie evaluaties komt naar voren dat de meisjes tevreden zijn met de lessen; gemiddelde scores waren resp. 8.5, 8.6 en 8.4. Tevens is er middelgrote vooruitgang gemeten met een vragenlijst met 26 uitspraken over kennis en attitude ten aanzien van seksualiteit, relaties en internet/sociale media (Cohen's $d = 0.21 - 1.04$). De meisjes konden op een 6-puntsschaal aangeven in hoeverre de uitspraken volgens hen klopten. De betrouwbaarheid van de vragenlijst is redelijk acceptabel (Cronbach's Alpha van .648).

⁴ Gelijktijdig heeft Qpido in de periode 2018-2020 met behulp van een uitgebreide vragenlijst effectonderzoek gedaan welke staat beschreven bij 4.2.

Op basis van de evaluaties⁵ zijn elk jaar aanbevelingen opgesteld die vervolgens merendeels zijn uitgevoerd. Deze hebben geleid tot de volgende aanpassingen in de lessen en de handleiding.

- 'Homoseksualiteit' en 'Culturele en religieuze invloeden op seksualiteit en relaties' blijken lastige thema's voor meisjes en voorlichters (evaluatie 2016). Meisjes stellen hierover soms moeilijk te beantwoorden vragen en hun opvattingen en attitudes zijn vaak lastig veranderbaar. Deze thema's hebben daarom meer aandacht in de lessen gekregen: quizvragen zijn uitgebreid en het onderdeel 'gender koek' over seksuele diversiteit is toegevoegd. Een factsheet met frequent asked questions (FAQ) is gemaakt en daarnaast is er deskundigheidsbevordering gegeven over homoseksualiteit en religie.
- Voorlichters vonden het lastig te beoordelen welke meisjes in aanmerking kwamen voor hulpverlening en hoe die verwijzing dan kon lopen (evaluatie 2016). Hiervoor is een protocol opgesteld (zie bijlage van de Handleiding).
- Het filmmateriaal is geactualiseerd (n.a.v. evaluatie 2016). Ook heeft Qpido (i.s.m. de gemeente Amsterdam) zelf een film geproduceerd over ervaringen met seksueel geweld (#geen zin).
- Het thema 'slachtoffer van seksueel geweld door een (on)bekende' verdiende bij meisjes de aandacht (evaluatie 2016 en 2017). Het Vlaggensysteem en de film '#geen zin' zijn verwerkt in het lesmateriaal.
- In het thema 'Sexting & Grooming' is meer aandacht gekomen voor seksueel plezier (evaluatie 2020). In 2021 zijn er aanpassingen gedaan naar onbedoelde victim blaming door het materiaal heen.
- De vragenlijst voor begin- en eindmeting is in 2015 herzien n.a.v. evaluatie 2015. Het aantal items is uitgebreid, taalgebruik vereenvoudigd en verhelderd, en de vragenlijsten voor jongens en meisjes zijn nu gelijk. Jaarlijks wordt getest of de vragenlijst nog aansluit bij de te bereiken doelen, dit is een dynamisch proces. De inschatting is dat de vragenlijst in zomer 2021 weer herzien moet worden nav de uitkomsten van het effectonderzoek.
- Het aanbod binnen Qpido wordt uitgebreid met een aanvullende les voor de vierde klas of hoger. Vanaf 2016 is de vraag vanuit leerlingen voor aanvullende lessen. Deze losse module is nog in ontwikkeling.

4.2 Onderzoek naar de behaalde effecten

- a) Versloot, M. C., de Graaf, H., Twisk, J.W.R., Popma, A., & Jansen, L. M. C. (2021). *Effectiveness of a School-Based Sex Education Programme for Young Urban Adolescents Aged 13 – 16*. In preparation (pre-registered at <https://www.trialregister.nl/trial/8150>)
- b) Geclusterd gerandomiseerde gecontroleerde effect studie
Gerandomiseerde gecontroleerde effectstudie (RCT) uitgevoerd tussen september 2018 en juli 2020; 32 klassen werden willekeurig toegewezen aan het programma 'Liefde is...' (N = 567 studenten, Gem. leeftijd = 13,74, 47% meisjes) en 31

⁵ N.a.v. de evaluatie van 2018-2019 zijn voorlichters in verschillende voorlichtersbijeenkomsten getraind in didactiek, aansluiten bij religieuze verschillen, aansluiten bij diverse culturen en seksueel plezier. Verder is extra normatieve informatie in de handleiding toegevoegd, oefeningen ingekort, nuances in aanbod aangebracht om aan te sluiten bij verschillende doelgroepen en lesmateriaal geüpdatet.

klassen (N = 593 studenten, Gem leeftijd = 13,86, 48% meisjes) aan de wachtlijstconditie. Evaluaties werden uitgevoerd vóór de start van het programma (baseline), onmiddellijk na het programma en na 6 maanden follow-up. De belangrijkste uitkomstmaten waren seksuele kennis, attitudes en intenties met betrekking tot seksueel gedrag. Ook werd seksuele competentie gemeten als assertiviteit, zelfrespect en communicatieve vaardigheden. Om de effecten van het programma te analyseren, werden multilevel-analyses gebruikt.

c) Resultaten

- 'Liefde is...' bleek effectief voor zowel meisjes als jongens in het vergroten van seksuele kennis en het verkrijgen van een meer realistische kijk op seksualiteit. Er zijn significante interventie-effecten ten opzichte van de controlegroep gevonden op 5 van de 10 uitkomstmaten: (1) kennis over seksuele gezondheid; (2) attitude t.a.v. *victim blaming* na sexting; (3) attitude t.a.v. genderstereotypering; (4) attitude t.a.v. porno; (5) seksuele communicatie. Er zijn langetermijneffecten gevonden op zowel seksuele kennis als attitudes t.a.v. genderstereotypering en porno. Daarentegen waren de veranderingen ten aanzien van *victim blaming* en in communicatievaardigheden op langere termijn afwezig.
- Hoewel effecten op deze determinanten mogelijk de competentie van adolescenten in seksuele relaties ten goede komen, zijn verbeteringen nodig om de effectiviteit van het programma op de lange(re) termijn te vergroten door bijv. boostersessies.
- Tegen onze verwachting bleken onmiddellijk na het programma de studenten in de programmagroep meer negatieve attitudes ten opzichte van voorbereidende handelingen met betrekking tot condoomgebruik te hebben dan de wachtlijstconditie. Terwijl de positieve intentie om voorbehoedsmiddelen te gebruiken onveranderd bleven voor de totale groep, voelden studenten in de programmagroep zich ongemakkelijker over het kopen en dragen van condooms na het bevorderen van kennis, attitudes en vaardigheden met betrekking tot condoomgebruik. Uit onderzoek blijkt dat er verschillen bestaan tussen seksueel ervaren en onervaren adolescenten met betrekking tot voorbereidende handelingen voor condoomgebruik (van Empelen en Kok, 2008). Interventies voor seksueel onervaren adolescenten moeten de nadruk leggen op hun overwegende positieve cognities over condoomgebruik, en moeten onderstrepen dat het niet anticiperen op mogelijke seksuele ontmoetingen uiteindelijk hun eigen ideeën over veilig vrijen zou kunnen tegenwerken. Mogelijk speelt ook mee dat mensen die op korte termijn niet klaar zijn om seks te hebben, niet de behoefte zullen voelen om condooms te kopen. Het kan zijn dat de studenten die Liefde is... hebben ontvangen, geherevalueerd hebben in hoeverre ze klaar zijn om zich voor te bereiden op seks of seks te hebben. Omdat we niet naar seksuele ervaring en bereidheid tot seksuele interacties hebben gevraagd, is het niet mogelijk deze verklaringen te onderzoeken.
- Er werden geen significantie veranderingen gevonden op attitude t.a.v. date geweld tussen jongeren, intentie om voorbehoedsmiddelen te gebruiken en seksuele assertiviteit en algehele zelfvertrouwen. Bij aanvang scoorden de groepen op deze uitkomstmaten overwegend hoog.

- In vergelijking met de informatie van school over relaties en seksualiteit die leerlingen tot dan toe hebben gehad (rapportcijfer 5.9) beoordelen de meisjes de informatie uit het Liefde is... programma met een rapportcijfer 7.5 (range 1-10).

5. Samenvatting Werkzame elementen

Inhoudelijk

1. Onderdeel zijn van een ketenaanpak (Bolhaar, 2019; Dettmeijer, 2014).
2. Modelling. Door middel van rollenspellen (Vygotsky, 2011), beeldmateriaal (O’Keeffe, 2002) en het inzetten van de voorlichters als positief rolmodel (Bandura, 1986).
3. De positieve houding t.a.v. gezonde seksualiteit en aandacht voor seksueel plezier van de voorlichters (Van Clief & Anemaat, 2019).
4. Cognitief-gedragstherapeutische technieken. Bijvoorbeeld voor –en nadelen bespreken (Brug et al., 2017; Foolen & Ince, 2013).
5. Het delen van persoonlijke ervaringen om zelfevaluatie te bewerkstelligen (attitude beïnvloeden en peer-learning) (Allen, 2001; Naezer et al., 2017; Sun et al., 2018).
6. Actieve informatieverwerking voor het vergroten van de kennis van meisjes (Bartholomew et al., 2011).
7. Sekse-specifieke aanpak, waaronder vrouwelijke hulpverleners die apart van de jongens de lessen uitvoeren en aansluiten bij leeromgevingen en leerstijlen van de meisjes (De Boer & Metz, 2015).
8. Aansluiten bij de belevingswereld van meisjes. Onder andere door het thema seksualiteit in brede zin te benaderen (Naezer et al., 2017).

Praktisch

1. Externe hulpverleners als voorlichters. Docenten zijn afwezig en de voorlichters staan dicht bij de leefwereld van de doelgroep, kunnen zorgelijk gedrag bij de meisjes tijdig signaleren en ondersteunen bij doorverwijzing naar passende vervolghulp.
2. Vier bijeenkomsten in plaats van één (Berlo et al., 2018).
3. Het betrekken van ouders en docenten (De Graaf et al., 2012; De Graaf, 2012; Gilissen et al., 2017; Timmerman, 2009; Zwiep, 2008).

6. Aangehaalde literatuur

- Allen, L. (2001). Closing sex education's knowledge/practice gap: the reconceptualization of young people's sexual knowledge. *Sex Education: Sexuality, Society and Learning*, 1(2), 109-122.
- Ajzen, I. (1985). From intentions to actions: A theory of planned behavior. In J. Kuhl & J. Beckman (eds.), *Action control: From cognition to behavior* (pp. 11-39). Berlin: Springer.
- Aspy, C. B., Vesely, S. K., Oman, R. F., Rodine, S., Marshall, L., & McLeroy, K. (2007). Parental communication and youth sexual behaviour. *Journal of adolescence*, 30(3), 449-466.
- Bandura, A. (1986). *Social foundations of thought and action: A social cognitive theory*. Prentice-Hall, Inc.
- Bartholomew, L. K., Parcel, G.S., Kok, G., Gottlieb, N. H., & Fernández, M. E. (2011). *Planning health promotion programs: an intervention mapping approach* (3rd ed.) San Francisco, CA: Jossey Bass.
- Bolhaar, H.J. (2019). Nationaal Rapporteur Mensenhandel en Seksueel Geweld tegen Kinderen 2017-2018. *Slachtoffermonitor seksueel geweld tegen kinderen*.
- Brückner, H., Martin, A., & Bearman, P. S. (2004). Ambivalence and pregnancy: adolescents' attitudes, contraceptive use and pregnancy. *Perspectives on sexual and reproductive health*, 36(6), 248-257.
- Brug, J., Assema, P. van, & Lechner L. (red.) (2017). *Gezondheidsvoorlichting en gedragsverandering: Een planmatige aanpak*. Assen: Van Gorcum.
- Cauce, A. M., Domenech-Rodríguez, M., Paradise, M., Cochran, B. N., Shea, J. M., Srebnik, D., & Baydar, N. (2002). Cultural and contextual influences in mental health help seeking: a focus on ethnic minority youth. *Journal of consulting and clinical psychology*, 70(1), 44.
- De Boer, E. E. de, & Metz, J. W. (2015). Seksespecifiek versterken van de eigen kracht. In K. Nijhof, & R. Engels (Eds.), *Meisjes in zorg. signalering, preventie en behandeling* (pp. 87-108). Amsterdam: Uitgeverij SWP.
- De Graaf, H. (2012). Seksueel gedrag en seksuele beleving in Nederland. *Tijdschrift voor Seksuologie*, 36(2), 87-97.
- De Graaf, H., Bakker, B.H.W., & Wijsen, C. (Red.) (2014). *Een wereld van verschil*. Utrecht: Rutgers.
- De Graaf, H., Borne, M., Van den Nikkelen, S., Twisk, D., & Meijer, S. (2017). *Seks onder je 25^e* (No. 8). Eburon Uitgeverij BV.
- De Graaf, H., Kruijer, H., Acker, J. van, & Meijer, S. (2012). *Seks onder je 25e [Sex under the age of 25]*. Utrecht, the Netherlands: Rutgers WPF.

- De Graaf, H., & Wijzen, C. (2017). *Seksuele gezondheid in Nederland 2017*. Rutgers.
- De Jong, J. D., & Gemert, F. H. M., van (2010). *Een studie naar het concept groepsdruk*. (Reeks Criminologie; No. 6). Amsterdam: VU Criminologie.
- De Neef, M., & van Dijk, L. (2010). *Achtergronden van inadequaate anticonceptiegebruik bij jongeren*. Rutgers Nisso Groep.
- De Steno, D., Gross, J. J., & Kubzansky, L. (2013). Affective science and health: The importance of emotion and emotion regulation. *Health Psychology*, 32(5), 474.
- De Vries, H., Dijkstra, M., & Kuhlman, P. (1988). Self-efficacy: The third factor besides attitude and subjective norm as a predictor of behavioral intentions. *Health Education Research*, 3, 273-282.
- De Wit, J., Breeman, L., & Woertman, L. (2005). Hoe berekeneerd is seksueel gedrag van jongeren. *Tijdschrift voor Sociologie*, 29(3), 125-131.
- Dettmeijer, C. (2014). *Op goede grond. De aanpak van seksueel geweld tegen kinderen*. Den Haag: Nationaal Rapporteur Mensenhandel en Seksueel Geweld tegen Kinderen.
- Dettmeijer-Vermeulen, C. E. (2017). *Effectief preventief. Het voorkomen van seksueel geweld door seksuele en relationele vorming in het onderwijs*. Den Haag: Nationaal Rapporteur Mensenhandel en Seksueel Geweld tegen Kinderen
- Doornwaard, S. M., Bickham, D. S., Rich, M., ter Bogt, T. F., & van den Eijnden, R. J. (2015). Adolescents' use of sexually explicit internet material and their sexual attitudes and behavior: Parallel development and directional effects. *Developmental Psychology*, 51(10), 1476.
- Eising, M. & Versloot, M. (2020). Procesevaluatie 'Liefde is...' voor meisjes 2018-2019. Amsterdam, Levvel/Qpido (interne publicatie).
- van Empelen, P., & Kok, G. (2008). Action-specific cognitions of planned and preparatory behaviors of condom use among Dutch adolescents. *Archives of sexual behavior*, 37(4), 626-640.
- Fleuren, M., Wiefferink, K., & Paulussen, T. (2010). Checklist determinanten van innovaties in gezondheidszorgorganisaties. *TSG*, 88(2), 51-54.
- Foolen, N. & Ince, D., (2013). *Cognitieve gedragstherapie*. Utrecht: Nederlands Jeugdinstituut.
- Ford, J. V., Corona Vargas, E., Finotelli Jr, I., Fortenberry, J. D., Kismödi, E., Philpott, A., ... & Coleman, E. (2019). Why pleasure matters: Its global relevance for sexual health, sexual rights and wellbeing. *International Journal of Sexual Health*, 31(3), 217-230.
- Frans, E., Franck, T., & Decrean, E. van (2011). *Over de grens? Seksueel opvoeden met het vlaggensysteem*. Movisie en Sensoa

- Frans, E. & Franck, T. (2014). *Vlaggensysteem. Reageren op seksueel (grensoverschrijdend) gedrag van kinderen en jongeren*. Antwerpen – Apeldoorn: Garant.
- Frans, E. & Michielsen, K. (2018). Seksuele Vorming en Opvoeding. In *Leerboek seksuologie* (pp. 205-218). Bohn Stafleu van Loghum.
- Gilissen, R., Felten, H., Bergen, D. & De Beurs, D. (2017). Suicidaliteit onder LHBT-ers. 10.13140/RG.2.2.19756.77446.
- Grawe, K. (1998). *Psychological psychotherapy*. Göttingen/Cambridge (USA): Hogrefe & Huber.
- Gruskin, S., Yadav, V., Castellanos-Usigli, A., Khizanishvili, G., & Kismödi, E. (2019). Sexual health, sexual rights and sexual pleasure: meaningfully engaging the perfect triangle. *Sexual and Reproductive Health Matters*, 27, 1593787. doi:10.1080/26410397.2019.1593787
- Hanbury, A., & Eastham, R. (2016). Keep calm and contracept! Addressing young women's pleasure in sexual health and contraception consultations. *Sex Education*, 16(3), 255-265.
- Hirst, J. (2013). 'It's got to be about enjoying yourself': young people, sexual pleasure, and sex and relationships education. *Sex Education*, 13(4), 423-436.
- Kaagesten, A. E. M. (2017). "*A window of opportunity*": *Gender attitudes and patterns of romantic and sexual experiences in early adolescence* (Doctoral dissertation, Johns Hopkins University).
- Keuzenkamp, S. (2012). *Worden wie je bent. Het leven van transgenders in Nederland*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Kirby, D. (2002). The impact of schools and school programs upon adolescent sexual behavior. *Journal of sex research*, 39(1), 27-33.
- Kirby, D., & Lepore, G. (2007). Sexual risk and protective factors: ETR associates.
- Koepsel, E. R. (2016). The power in pleasure: Practical implementation of pleasure in sex education classrooms. *American Journal of Sexuality Education*, 11(3), 205-265.
- Krahé, B., Scheinberger-Olwig, R., & Kolpin, S. (2000). Ambiguous communication of sexual intentions as a risk marker of sexual aggression. *Sex Roles*, 42(5), 313-337.
- Kuyper, L. (2015). *Jongeren en seksuele oriëntatie. Ervaringen van en opvattingen over lesbische, homoseksuele, biseksuele en heteroseksuele jongeren*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Kuyper, L., & Bakker, F. (2006). De houding ten opzichte van homoseksualiteit.
- Kuyper, L., De Wit, J., Adam, P., Woertman, L., & Van Berlo, W. (2009). *Laat je nu horen! Een onderzoek naar grensoverschrijdende seksuele ervaringen en gedragingen onder jongeren*. Utrecht: Universiteit Utrecht.
- Letourneau, E. J., Schaeffer, C. M., Bradshaw, C. P., & Feder, K. A. (2017). Preventing

- the onset of child sexual abuse by targeting young adolescents with universal prevention programming. *Child maltreatment*, 22(2), 100-111.
- Maris, S., Van der Vlugt, I., Deurloo, J., & Lanting, C. (2014). *JGZ-richtlijn seksuele ontwikkeling: handelen bij normale, afwijkende en zorgwekkende seksuele ontwikkeling*. Nederlands Centrum Jeugdgezondheidszorg (NCJ); TNO.
- Mevissen, F. E., van Empelen, P., Watzeels, A., van Duin, G., Meijer, S., van Lieshout, S., & Kok, G. (2018). Development of Long Live Love+, a school-based online sexual health programme for young adults. An intervention mapping approach. *Sex education*, 18(1), 47-73.
- Mouthaan, I., & Vlugt, I. van der. (2012). Seksuele gezondheidsbevordering van jongeren in Nederland. *Kind & Adolescent*, 33(4), 279-288.
- Mulder, A. E., Hagen, H. D. L., & Voors, W. H. (2010). *Oefeningenboek voor groepen: 150 korte oefeningen: therapieopleiding en training*. Houten: Bohn Stafleu Van Loghum.
- Naezer, M., Rommes, E., & Jansen, W. (2017). Empowerment through sex education? Rethinking paradoxical policies.
- Naezer, M. (2019). Jongeren, sexting en seksueel grensoverschrijdend gedrag. *Bijblijven*, 35(6-7), 93-99.
- Nijhof, K. S., & Engels, R. C. M. E. (2015). *Meisjes in zorg: signalering, preventie en behandeling*. Amsterdam: SWP.
- O'Keeffe, DJ (2002). The persuasive effects of variation in standpoint articulation. In *Advances in pragma-dialectics* (pp. 65-82). Amsterdam: Sic Sat.
- O'Keeffe, G. S., & Clarke-Pearson, K. (2011). The impact of social media on children, adolescents, and families. *Pediatrics*, 127(4), 800-804.
- Peter, J., & Valkenburg, P. M. (2010). Adolescents' use of sexually explicit Internet material and sexual uncertainty: The role of involvement and gender. *Communication Monographs*, 77(3), 357-375.
- Petersen, J. L., & Hyde, J. S. (2011). Gender differences in sexual attitudes and behaviors: A review of meta-analytic results and large datasets. *Journal of Sex Research*, 48(2-3), 149-165.
- Priebe, G., & Svedin, C. G. (2008). Child sexual abuse is largely hidden from the adult society: An epidemiological study of adolescents' disclosures. *Child abuse & neglect*, 32(12), 1095-1108.
- Qpido. (z.d.). Geraadpleegd via <http://www.qpido.nl/>
- Querido, N. (2014). We praten te weinig over seksualiteit. *GZ-Psychologie*, 6(4), 20-21.
- Rutten, E., Stams, G. J., Dekovic, M., Schuengel, C., Hoeksma, J., & Biesta, G. Over de grens: seksuele intimidatie in de sport begrijpen en voorkomen. *behaviour*, 20, 81-91.

- Santa Maria, D., Markham, C., Bluethmann, S., & Mullen, P. D. (2015). Parent-based adolescent sexual health interventions and effect on communication outcomes: a systematic review and meta-analyses. *Perspectives on sexual and reproductive health, 47*(1), 37-50.
- Schouten, R., Oudhof, M., Zoon, M., & Van der Steege, M. (2012). Wat werkt in de hulpverlening aan pubermeisjes? Utrecht: Nederlands Jeugdinstituut.
- Schuurmans, T. (2020). *Positive-focused Sex Education in the Netherlands An analysis of two different information sessions; the adolescent opinion* (Master's thesis).
- Sinnema, L. (2018), Een onderzoek naar de ouderbetrokkenheid binnen de 'Liefde is...' lessen van Qpido. 'Mijn kind doet niet aan seks'. Amsterdam: Qpido (interne publicatie).
- Spanjaard, H., & Slot, W. (2015). Tijden veranderen, ontwikkelingstaken ook. *Kind & Adolescent Praktijk, 14*(3), 14-21.
- Sun, W. H., Miu, H. Y. H., Wong, C. K. H., Tucker, J. D., & Wong, W. C. W. (2018). Assessing participation and effectiveness of the peer-led approach in youth sexual health education: systematic review and meta-analysis in more developed countries. *The Journal of Sex Research, 55*(1), 31-44.
- Terpstra, L., & Dijke, A. V. (2015). Loverboyslachtoffer en hulpverlening. In K. Nijhof, & R. Engels, Meisjes in zorg. Signalering, preventie en behandeling (p. 536). Amsterdam: SWP.
- Tharp, A. T., DeGue, S., Valle, L. A., Brookmeyer, K. A., Massetti, G. M., & Matjasko, J. L. (2013). A systematic qualitative review of risk and protective factors for sexual violence perpetration. *Trauma, Violence, & Abuse, 14*(2), 133-167.
- Timmerman, G. (2009). Seksuele vorming en de persoonlijkheid van de leraar. *Pedagogiek, 29*(1), 45-59.
- Tobler, N. S., Roona, M. R., Ochshorn, P., Marshall, D. G., Streke, A. V., & Stackpole, K. M. (2000). School-based adolescent drug prevention programs: 1998 meta-analysis. *Journal of primary Prevention, 20, 4, 275-336.*
- Ungar, M., Barter, K., McConnell, S. M., Tutty, L. M., & Fairholm, J. (2009). Patterns of abuse disclosure among youth. *Qualitative Social Work, 8*(3), 341-356.
- Valkenburg, P. M., & Peter, J. (2009). Social consequences of the Internet for adolescents: A decade of research. *Current directions in psychological science, 18*(1), 1-5.
- Van Berlo, W., Hoing, M., & van Oosten, N. (2018). Preventie van Seksuele Grensoverschrijding. In *Leerboek seksuologie* (pp. 205-218). Bohn Stafleu van Loghum.
- Van Bokhoven-Rombouts, C., (2019). Praten over seks. Hoe begin je eraan?. *Bijblijven, 35*(5), 43-50.

- Van Clief, L., & Anemaat, E. (2019). Good sex matters: Pleasure as a driver of online sex education for young people. *Gates Open Research*, 3. doi:10.12688/gatesopenres.13003.1
- Van den Berg, F. (2010). Van de werkvloer. *Vakblad voor opleiders in gezondheidszorgonderwijs*, 7, 18-19.
- van den Bogaard, N., Janssens, M., & Poiesz, T. (2004). Theater als methodiek voor seksuele voorlichting bij jongeren.
- Van de Bongardt, D., Mouthaan, I., & Bos, H. (2009). Seksuele en relationele vorming in het voortgezet onderwijs. *Pedagogiek*, 29(1), 60-77.
- Van de Bongardt, D., & de Graaf, H. (2020). Youth's socio-Sexual competences with romantic and casual sexual partners. *The Journal of Sex Research*, 57(9), 1166-1179.
- Van de Bongardt, D., De Graaf, H., Reitz, E., Deković, M. (2014). Parents as Moderators of Longitudinal Associations Between Sexual Peer Norms and Dutch Adolescents' Sexual Initiation and Intention. *Journal of Adolescent Health*, 55, 3, 388-393.
- Van der Laan, A. M., & Blom, M. (2006). *Jeugddelinquentie: risico's en bescherming. Bevindingen uit de WODC monitor zelfgerapporteerde jeugdcriminaliteit 2005*. Den Haag: Boom Juridische uitgevers.
- Van Hevele, E., Dewaele, A. & Buijsse, A. (2013). Het Vlaggensysteem als methodiek. Een evaluatie aan de hand van intervention mapping. Vakgroep experimenteel klinische en gezondheidspsychologie. Gent: Universiteit Gent.
- Van Lunsen, R., & Laan, E. (2017). *Seks!: Een leven lang leren*. Vlaardingen, Netherlands: Prometheus.
- van Lunsen, R., & Wijzen, C. (2009). 10 De preventie van ongewenste zwangerschap: randvoorwaarden voor effectief anticonceptiegebruik. In *Seksuologie* (pp. 233-249). Bohn Stafleu van Loghum, Houten.
- Vanwesenbeeck, W. M. A. (2011). Diverse verlangens: seksuele ontwikkeling onder moderne dubbele moraal.
- Vanwesenbeeck, I., Zessenz, G. V., Ingham, R., Jaramazović, E., & Stevens, D. (1999). Factors and processes in heterosexual competence and risk: an integrated review of the evidence. *Psychology and Health*, 14(1), 25-50.
- Versloot, M. (2016). *Procesevaluatie 'Liefde is...' voor meisjes 2015 -2016*. Amsterdam, Spirit/Qpido (interne publicatie).
- Versloot, M. (2017). *Procesevaluatie 'Liefde is...' voor meisjes 2017*. Amsterdam, Spirit/Qpido (interne publicatie).
- Verwijs, R., Mein, A., Goderie, M., Harreveld, C., Jansma, A., & medewerking van Lisanne Drost, M. (2011). Loverboys en hun slachtoffers. *Inzicht in de aard en omvang problematiek en in het aanbod aan hulpverlening en opvang*.

- Vos, N. de, & C. Konijn (2015). *Evaluatie 'Liefde is...' voor meisjes 2014*. Amsterdam: Spirit (interne publicatie).
- Vygotsky, L. (2011). Denken. In L. van Beemen (Eds), *Ontwikkelingspsychologie* (pp. 107-128). Groningen Houten: Noordhoff Uitgevers.
- WHO (2006). Defining sexual health. Report of a technical consultation on sexual health, 28-31 January 2002. Geneva: World Health Organisation.
- Widman, L., Choukas-Bradley, S., Noar, S. M., Nesi, J., & Garrett, K. (2016). Parent-adolescent sexual communication and adolescent safer sex behavior: a meta-analysis. *JAMA pediatrics*, 170(1), 52-61.
- Zwiep, C. S. (2008). *De seksuele ontwikkeling van jonge kinderen. Ervaringen van moeders en leidsters*. Amsterdam: Pedagogisch Projectbureau Kind & Zo.

7. Praktijkvoorbeeld

Voorbeeld van Vrouwelijke voorlichter, 24 jaar, minder dan vijf lessen gegeven.

In de eerste les waren de meisjes bij de eerste oefening aan het lachen en giechelen. Bij het maken van de woordspin op het bord over seksualiteit durfden de meisjes weinig te zeggen. Dit merkte je omdat er vaak beurten gegeven moesten worden en dat ze weinig uit zichzelf zeiden. Als er antwoord gegeven werd op een gestelde vraag, was dit vaak zachtjes, een beetje binnensmonds en onzeker. Richting het einde van de lessenreeks was dit heel anders. De meisjes luisterden naar elkaar en een aantal meisjes kwam zelf met een ervaringsverhaal. Een meisje vertelde dat ze zelf wel eens aan sexting had gedaan en dat ze *exposed* was. Zij kon hierbij uit haar eigen ervaring vertellen wat ze van mensen om haar heen nodig had toen dat gebeurde, en welke aspecten het erger maakten. Dit sloot aan bij de uitleg en toelichting van de voorlichters.

Dit voorbeeld laat zien dat gaandeweg het vertrouwen tussen de meisjes en voorlichters groeit en een veilige omgeving ontstaat om eigen ervaringen te delen. Dit hoort bij de doelen van de lessen, zodat het praten over seksualiteit genormaliseerd wordt en zij leren van elkaars ervaringen.

Voorbeeld van Vrouwelijke voorlichter, 38 jaar, meer dan 20 lessen gegeven.

Een tijd terug moest ik voorlichting geven op een middelbare school aan meisjes. Deze groep bestond vooral uit Islamitische meisjes.

De les begon gelijk met best veel weerstand, want over seksualiteit mag je niet praten in de islam. Dat is wat zij dachten. Een van de meisjes had er helemaal geen zin in, riep ook gelijk dat het haram was. Na uitleg te hebben gegeven over wat hierin over in de Koran staat en dat het juist belangrijk is om open te praten over seksualiteit kregen we veel vragen.

Aan het begin van de les hebben we een woordspin gedaan over seksualiteit. Een van de meisjes die in het begin gelijk riep dat het haram was, riep als eerst anale seks. Dit zie ik vaak in de training, meisjes die weinig weten over seksualiteit, maar vaak niet leeftijdsadequaat antwoord geven. Na deze oefeningen waren ze op de hoogte dat er seksualiteit uit meer bestaat dan seks.

Een ander voorbeeld waar ik merkte waar cultuursensitief werken belangrijk was, is het volgende. Tijdens een liefde is les, werd de rode koffer en soa's uit gelegd. Een Turks meisje van 14 jaar wist niet wat soa's waren, en begreep ook niet waarom veilige seks belangrijk was. Ze vertelde dat ze pas seks wil als ze ging trouwen, dus dat zij toch geen soa zou hebben. Tijdens dit gesprek haar uitgelegd, dat zij geen soa kan hebben, maar haar toekomstige partner wel. Dus dat het goed is om een soa test te doen voordat zij voor het eerst seks hebben. Dit was echt een geniaal antwoord, want hier had ze nog nooit over nagedacht en ze wist ook niet dat ze zoiets aan een jongen kon vragen.

Vragenenvelop

In de envelop zaten vragen van een meisje die over seks en de islam gingen. Het meisje vroeg zich af hoe vaak je binnen de islam seks mag hebben, of je nog een aantal weken moet wachten. Dit meisje dacht dat je 10 dagen moest wachten nadat je getrouwd bent. Ik heb haar uitleg gegeven hierover. Dat binnen de islam als je eenmaal getrouwd bent, dat je zo vaak seks mag hebben als je wilt, en dat het niet nodig is om te wachten.

Samenwerking erkenningstraject

Het erkenningstraject wordt in samenwerking uitgevoerd door het Nederlands Jeugdinstituut (NJI), het RIVM Centrum Gezond Leven (CGL), het Nederlands Centrum Jeugdgezondheid (NCJ), het Kenniscentrum Sport & Bewegen, Vilans, het Trimbos Instituut en MOVISIE. Door samen te werken aan het beoordelen van interventies volgens eenduidige criteria streven wij naar kwaliteitsverbetering in de betrokken werkvelden.

